

نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره [نکته‌های پژوهشی - ۱۰]

نفیسه نجفی*

چکیده: زیارت جامعه کبیره از مهم‌ترین متون در جهت امام‌شناسی است که از امام هادی علیه السلام روایت شده است. نگارنده در این گفتار، پس از مقدمه‌ای کوتاه در باب امامت و معرفی مختصر زیارت جامعه، عبارات آن را در هفت موضوع تقسیم کرده است: سلام، شهادت، ابراز علایق، دلیل عرض ارادت، دعا و توسل، معرفی امام و مقام امامت، شئون ائمه.

کلید واژه: مفهوم امامت / زیارت جامعه کبیره / امام هادی علیه السلام / زیارت مأثوره.

۱. مقدمه

هدف خداوند از خلقت جن و انس این است که آنها به وظیفه بندگی خود عمل کنند؛ چنان‌که آیه شریفه می‌فرماید:

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ (ذاریات (۵۱) / ۵۶)

*. مدرّس دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.

در احادیثی که از اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام به ما رسیده است، اساس و پایه عبادت را معرفت خدا دانسته‌اند. به عنوان نمونه، در روایتی از حضرت سیدالشهدا علیه السلام نقل شده است:

یا أيها الناس، إن الله - و الله - ما خلق العباد إلا ليعرفوه، فإذا عرفوه عبدوه، فإذا عبدوه استغنوا بعبادته عن عبادة من سواه. (بحارالانوار، ج ۲۳، ص ۹۳، ح ۴۰، از کنزالفوائد)

ای مردم، قسم به خدا، خدا بندگان را نیافرید مگر برای اینکه به او معرفت پیدا کنند؛ پس وقتی به او معرفت یافتند، به عبادت او بپردازند. پس با بندگی او از بندگی غیر او بی‌نیاز شوند.

امام حسین علیه السلام هدف از خلقت بندگان را در درجه اول، معرفت خدا و درجه بعد، بندگی کردن او دانسته‌اند و این با توجه به اهمیت معرفت و نقش آن در عبادت خدا کاملاً روشن است. زیرا اگر عبادت بدون معرفت انجام شود، اصلاً ارزشی ندارد. از این رو، هدف از خلقت انسانها این است که ابتدا معرفت یابند، آنگاه به عبادت بپردازند که در واقع، انگیزه و راهنمای آنها برای عبادت همان معرفت باشد نه عبادت بدون معرفت که در حقیقت عبادت نیست.

حقیقتی که باید توجه به آن داشت، این است که مقام امام یک مقام اکتسابی نیست که دیگران با سعی و تلاش به آن برسند یا از آن بالاتر روند. مقام امام یک مقام موهبتی است که خداوند علیم و حکیم به کسانی از بندگان که شایستگی دارند، اعطا می‌کند. این مقام، مقامی بس رفیع و والاست که احدی را نرسد که در مقام و منزلت به این افراد ملحق شود و بر آنها برتری یابد و پیشی گیرد و طمع نیل به آن مقام را در دل داشته باشد.

حيث لا يلحقه لاحق و لا يفوقه فائق و لا يسبقه سابق و لا يطمع في إدراكه طامع. (زیارت جامعه کبیره)

آری، کسی که در کنار دریا می ایستد، تنها سطح دریا را می بیند و نمی تواند از عمق آن آگاه گردد و به دیگران آگاهی بدهد. به راستی، خاندان رسول الله ﷺ اقیانوس بیکرانی هستند و ما در کنار این اقیانوس ایستاده ایم که جز سطحی از آن را نمی توانیم مشاهده کنیم؛ مگر همان مقدار که از بیانات خودشان به فضای جان و قلبمان برسد تا ما از گنگی درآمده، زبانمان به تعلیم خودشان بر مدح و ثنای شان باز شود و بتوانیم ادعاهای و تئوریهای دیگران در این زمینه را بشناسیم و سره را از ناسره جدا سازیم.

پس باید دید که خداوند چگونه ائمه را معرفی کرده است. این معرفی در دو بخش صورت گرفته: یکی معرفی اشخاص ایشان و دیگری معرفی اوصاف و ویژگیهایی که خدا به آنها عطا فرموده است.

هر دو معرفی، تنها و تنها، از طریق بیان خود ائمه علیهم السلام صورت می گیرد که در واقع معرفی خداوند است. بنابراین، برای آشنایی با ایشان باید صرفاً به احادیث خودشان مراجعه کرد. از این رو، ما در ضمن اسناد و مدارک واصله از امامان علیهم السلام به قالبهای گوناگونی برمی خوریم؛ از جمله ادعیه، احادیث، مناظرات، زیارات، خطبه ها، مناجاتها، نامه ها و... زیارات مأثوره خود به دو گونه اند:

۱. زیارت نامه هایی اختصاصی که امامی خاص با آن زیارت می شود؛ مانند: زیارت عاشورا، زیارت امام رضا و...

۲. زیارت نامه هایی که مضمونی عام و محتوایی کلی دارد و هر امامی را با آن می توان زیارت کرد؛ مانند: زیارت امین الله، زیارت مخصوص ماه رجب، زیارت جامعه کبیره و...

در این گفتار، به زیارت جامعه کبیره مراجعه می کنیم و آن را محور شناخت امام و آشنایی با اوصاف او قرار می دهیم.

۲. معرفی اجمالی زیارت جامعه کبیره

بررسی سند زیارت جامعه کبیره

زیارت جامعه کبیره از امام هادی علیه السلام روایت شده و اقیانوسی از حقایق مربوط به امام شناسی را در دل خود جای داده است. این زیارت را، ابن بابویه قمی (م ۳۸۱) در من لا یحضره الفقیه و بعد از او شیخ طوسی، (م ۴۶۰) در کتاب تهذیب الاخبار آورده است. پس از آنان، دیگر محدثان در آثار خود، آن را نقل نموده اند؛ کسانی چون فیض کاشانی در وافی، علامه محمدباقر مجلسی در بحارالانوار و از متأخرین فقیه عظیم الشان مرحوم آیت الله بروجردی در جامع احادیث الشیعه و سرانجام مرحوم شیخ عباس قمی در کتاب شریف مفاتیح الجنان؛ به گونه ای که شاید کمتر کتاب دعا و زیارتی باشد که این زیارت در آن نیامده باشد.

این زیارت را برخی از علمای عامه و محدثین اهل سنت نیز در کتابهای خود ذکر کرده اند؛ همانند محدث جوینی در کتاب پر بار فرائد السمطین. (ج ۲، ص ۱۷۹، باب ۳۹، ح ۴۶۳)

با بررسی تاریخ پی به آن می بریم که در دوران امامت حضرت هادی علیه السلام مکتبهای مختلفی به وجود آمده بود و به دنبال آن، کشمکش آراء و عقاید، موجب صحنه هایی ناگوار می شد. دستهای مرموز خلفا نیز برای کمرنگ جلوه دادن مکتب سازنده تشیع، مکتبهای دیگر را تأیید می کرد و به صف آراییی در برابر مکتب تشیع قرار می داد. کار به جایی رسید که بخش مهمی از حوزه تدریس امام هادی علیه السلام در راه مبارزه با این مکتبها و فرقه ها می گذشت.

طرفداران جبر از یک سو، فرقه واقفیه (که پس از امام کاظم علیه السلام امامت دیگر ائمه را قبول نداشتند و امام کاظم را زنده می پنداشتند) از سوی دیگر، افزون بر آنها گروه صوفیه و غلات هر کدام برای خود برنامه ای و بدعتی ساخته بودند.

پیشوای دهم در تثبیت و محکم کردن اعتقادات به دوروش عمل کردند:

۱. بیان و شرح عمق مفاهیم اعتقادی در قالب ادعیه، احادیث، مناظرات،

زیارات و...

۲. معارضه با جریانهای فکری آن زمان برای رفع شبهات عام و خاص (سنّی و شیعه).



دوروش فوق را در نصوص باقی مانده از امام هادی علیه السلام در موضوعات مختلف می بینیم که فعلاً به آن نمی پردازیم. در این گفتار، ابتدا نگاهی کلی به درون مایه زیارت جامعه می افکنیم و سپس تقسیمی موضوعی از آن ارائه می کنیم که در نوع خود، بدیع و ابتکاری است و می تواند دست مایه پژوهشهای موضوعی براساس جامعه کبیره باشد. بدیهی است که به دلیل ابتکاری بودن، جای بحث و بررسی در مورد آن باز است. طرح آن در این گفتار، به همین منظور صورت می گیرد که با پیشنهادها و اصلاح و تکمیلها، پخته تر شود و نمایه موضوعی دقیق تری از این سند ارزشمند امام شناسی تهیه گردد.

۳. نگاه کلی به درون مایه زیارت جامعه کبیره

با کمی توجه در زیارت جامعه کبیره می توانیم درون مایه زیارت را به پنج بخش تقسیم کنیم:

۱- سلام، ۲- شهادت، ۳- ابراز علائق، ۴- دلیل عرض ارادت، ۵- دعا و توسّل.

۳-۱) سلام

بخش اول آنکه مشتمل بر پنج سلام است و بعد از هر سلام شاید بیش از ۲۰ تا ۳۰ ویژگی را نام می بریم که حقیقت امامت است. در این سلامها بیان می شود که امام در شیعه چه جایگاهی دارد.

۳-۲) شهادت

یک بخش زیارت، متضمن شهادت به وحدانیت حق و گواهی به رسالت حضرت ختمی مرتبت و اقرار به امامت و پیشوایی دودمان ولایت است که در قالب حدود ۳۵ عبارت، برخی از کمالاتی که حق متعال به آنان ارزانی داشته بیان شده است.

اول) شهادت به وحدانیت خداوند. أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ كَمَا شَهِدَ اللَّهُ لِنَفْسِهِ وَشَهِدَتْ لَهُ مَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ مِنْ خَلْقِهِ...

دوم) شهادت به رسالت. وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ الْمُنْتَجَبَ وَرَسُولُهُ الْمُرْتَضَى...

سوم) شهادت بر امامت. وَأَشْهَدُ أَنَّكُمْ الْأَئِمَّةَ الرَّاشِدُونَ...

شاید یکی از اسرار تقدیم شهادت به وحدانیت و رسالت، بر شهادت به فضایل ائمه اطهار (علیهم السلام) این باشد که انسان زائر را از توهم غلو درباره آن ذوات مقدس بازدارد و به زائر بفهماند که کمالات ذاتی، منحصر در ذات پاک خداست و اگر در این زیارت کمالی برای پیشوایان نور ذکر می شود، از آن جهت است که آنان آینه دار کمال و جمال آن و وارثان و پرورش یافتگان مکتب رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) هستند.

۳-۳) ابراز علایق

در مجموع این زیارت، پنج نوبت جمله «بأبي أئتم و أمي» با مختصر کاستی و فزونی ذکر شده که هر بار، در پی آن، فصل جدیدی آغاز می شود. زائر در مقام بیان وضع خود نسبت به مزور، خدا و پیامبر را به گواهی می طلبد و عقیده خود را عرضه می دارد.

چنین تعبیراتی در همه زمانها متداول و در میان همه اقوام و ملل رایج است که وقتی می خواهند نهایت علاقه و محبتشان را به کسی اظهار دارند، خود و عزیزانشان و هر چه متعلق به آنهاست، به عنوان فدایی ذکر می نمایند.

۴-۳) دلیل عرض ارادت

در این بخش، زائر دلیل این اظهار محبت و عرض ارادت را بیان می کند؛ در فقراتی چون: بِمَوَالَاتِكُمْ عَلَّمَنَا اللَّهُ مَعَالِمَ دِينِنَا وَ....

۵-۳) دعا و توسل

الف: دعا. دعاهایی که در متن زیارت آمده، حاوی مفاهیم بلند توحیدی است و نشان می دهد که زائر وارد بر محضر امام معصوم (علیه السلام) تا چه اندازه باید از بنیة

توحیدی قوی برخوردار باشد. در دعا‌های پایانی زیارت جامعه کبیره، خطاب به خداوند متعال، از او چنین می‌طلبیم:

اللّٰهُمَّ إِنِّي... أَسْأَلُكَ أَنْ تَدْخُلَنِي فِي جَمَلَةِ الْعَارِفِينَ بِهِمْ وَبِحَقِّهِمْ وَفِي زَمْرَةِ الْمَرْحُومِينَ بِشَفَاعَتِهِمْ إِنَّكَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ.

ب: توسّل. مؤلّفه دیگر زیارت جامعه، توسّل به امام معصوم علیه السلام است در دو قالب: الف) درخواست از خداوند به حقّ امام. در جملات پایانی این زیارت، خطاب به خدای متعال، اهل بیت را بهترین و مقرب‌ترین شفیعان معرفی می‌کنیم و عرضه می‌داریم.

اللّٰهُمَّ إِنِّي لَوْ وَجَدْتُ شَفْعَاءَ أَقْرَبَ إِلَيْكَ مِنْ مُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ الْأَخْيَارِ الْأَتْمَّةِ الْأَبْرَارِ لَجَعَلْتَهُمْ شَفْعَائِي.

ب) درخواست از خود امام. از امام علیه السلام می‌خواهیم در درگاه الاهی، برای ما دعا کند و شفیع شود و از پروردگارش بخواهد که گناهان ما آمرزیده شود. یا ولي الله إنَّ بيَّني وبين الله عزَّ وجلَّ ذنوباً لا يأتِي عليها إلَّا رضاكم؛ فبحقِّ من اتَّمتنكم على سرِّه واسترعاكم أمر خلقه و قرن طاعتكم بطاعته لما استوهبتم ذنوبي و كنتم شفعاي.

۴. معرفی امام و مقام امامت در زیارت جامعه کبیره

۱-۴) ائمه مظاهر کامل اسماء و صفات الاهی

۱-۴-۱) المثل الاعلی

۱-۴-۲) الدعوة الحسنی

۱-۴-۳) رضیکم خلفاء فی أرضه

۱-۴-۴) بکم فتح الله و بکم یختم

۲-۴) ائمه اطهار علیهم السلام تالی قرآن

۱-۲-۴) هماهنگی و همترازی ائمه معصومین در تمامی مراحل با قرآن

۱-۱-۲-۴) مهبط الوحي

۲-۱-۲-۴) تراجمة لوحیه

۳-۱-۲-۴) حملة كتاب الله

۲-۲-۴) صفات مشترک قرآن با ائمه معصومین علیهم السلام در زیارت جامعه کبیره

۱-۲-۲-۴) فصل الخطاب

۲-۲-۲-۴) اهل الذکر

۳-۲-۲-۴) نور

۴-۲-۲-۴) شفا

۵-۲-۲-۴) رشد

۶-۲-۲-۴) عزیز

۵. اوصاف و کمالات موهبتی امام در جامعه کبیره

۱-۵) صفات موهبتی الاهی مستقیم

۱-۱-۵) خزّان العلم، خزنة لعلمه، عیبة علمه

۲-۱-۵) منتهی الحلم

۳-۱-۵) أولیاء النعم

۴-۱-۵) عناصر الابرار و دعائم الأخیار

۲-۵) صفات موهبتی الاهی غیر مستقیم

۱-۲-۵) صفات ثبوتی از راه وراثت انبیای گذشته

۱-۱-۲-۵) سلالة النبیین

۲-۱-۲-۵) ورثة الأنبياء

۳-۱-۲-۵) میراث النبوة عندکم

۴-۲-۵) عندکم ما نزلت به رسله و هبطت به ملائکته

۲-۲-۵) صفات ثبوتی از راه وراثت خاتم الانبیاء

۱-۲-۲-۵) عترة خيرة رب العالمين

۲-۲-۲-۵) أوصياء نبي الله

۳-۲-۲-۵) ذرية رسول الله

۴-۲-۲-۵) «عصمکم الله من الزلل و آمنکم من الفتن و طهرکم من الدنس و

أذهب عنکم الرجس أهل البيت و يطهركم تطهيراً»

۴-۲-۵) عملکرد ائمه در قبال این صفات (فعظمتهم جلاله و اکبرتم شأنه؛

ومجدتم کرمه وأدتم ذکره و وکدتم میثاقه)

۳-۵) صفات موهبتی اخلاقی

۱-۳-۵) المکرمون

۲-۳-۵) المتقون

۳-۳-۵) الصادقون

۴-۳-۵) المقرَّبون

۵-۳-۵) المطيعون لله

۶. شئون ائمه

۱-۶) شأن امام در جهان خلقت (تکوین)

۱-۱-۶) خلفاء فی ارضه (امناء الرحمن)

۲-۱-۶) شهداء علی خلقه؛ شهداء دارالفنا

۳-۱-۶) ارکان البلاد

۴-۱-۶) بکم ينزل الغيث

۵-۱-۶) بکم یمسک السماء أن تقع علی الارض إلا بإذنه

۶-۱-۶) اشرفت الأرض بنورکم

- ۶-۱-۷) كهف الوری
- ۶-۱-۸) استرعاكم أمر خلقه
- ۶-۲-۱) شأن امام در دین (تشریع)
- ۶-۲-۱) أبواب الإيمان
- ۶-۲-۲) أركان لتوحیده
- ۶-۲-۲-۱) پذیرش توحید منوط به ولایت: قرن طاعتكم؛ من أراد الله بدأ بكم؛
والباب المبتلى به الناس؛
- ۶-۲-۲-۲) تعلیم توحید صحیح: من وحده قبل عنكم
- ۶-۲-۳) صراطه
- ۶-۲-۴) بمواالاتكم تقبل الطاعة
- ۶-۲-۵) ائمة الهدی
- ۶-۲-۶) أعلام التقی
- ۶-۲-۷) حجته و برهانه
- ۶-۲-۸) أنصاراً لدينه
- ۶-۲-۸-۱) صبرتم على ما أصابكم في جنبه؛
- ۶-۲-۸-۲) أقمتم الصلاة؛
- ۶-۲-۸-۳) أتيتم الزكاة؛
- ۶-۲-۸-۴) أمرتم بالمعروف؛
- ۶-۲-۸-۵) نهيتم عن المنكر؛
- ۶-۲-۸-۶) جاهدتم في الله حق جهاده؛
- ۶-۲-۸-۷) أعلتتم دعوته؛
- ۶-۲-۸-۸) بيئتتم فرائضه؛
- ۶-۲-۸-۹) أقمتتم حدوده؛
- ۶-۲-۸-۱۰) نشرتم شرايع أحكامه.